

BUXORO VILOYATI
HOKIMLIGI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIJ VA O'RTA MAHSUS
TALIM VAZIRLIGI

BUXORO
DAVLAT
UNIVERSITETI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
INNOVATSION
RIVOJLANISH VAZIRLIGI

DAVLAT TILINI RIVOJLANTIRISH
MARKAZI

DAVLAT TILI - TARAQQIYOT VA MILLIY YUKSALISH MEZONI

MAVZUSIDAGI RESPUBLIKA MIQYOSIDAGI ILMIY-AMALIY ANJUMANI

21-Oktabr

O'zbek tiliga davlat tili
maqomi berilgan kun
muborak bo'lsin!

BUXORO-2024

**DAVLAT TILI – IJTIMOIIY TARAQQIYOT VA
MILLIY YUKSALISH MEZONI**

Asadova M.F.	Zamonaviy tilshunoslikning milliy yuksalish va ilmiy tafakkur taraqqiyotidagi o'рни	431
Berdiyeva D.T. Alloqov F.B. Yaxshiqulova M.T.	Ayrim Qorako'l shevalarining leksik-semantik xususiyatlari	435
Boltayeva N.O'.	Publitsistik matnlarda sarlavhaning ifoda usullari	441
Bozorova G.Z.	O'zbek tilidagi pleonastik birliklar tasnifi	445
Halimov E.	Ona tili – millat g'ururi	458
Hamroyeva N.N.	Iltifot shaxslararo og'zaki muloqotning muhim tarkibiy qismi sifatida	454
Hamroyeva Sh. Gulyamova Sh.	Elektron lug'atlar kompyuter leksikografiyasi mahsuli	459
Haydarov A.	Ingliz va o'zbek tillarida onomatopeyalarning uslubiy xususiyatlari	465
Haydarova N.	O'zbek tili frazeologizmlarida milliy xususiyatlarning aks etishi	472
Islamov O'.	Til madaniyatining taraqqiyoti xususida	475
Karimov S. Rashidova U.	O'zbek tilida uslublararo frazema qo'llashda xilma-xillik	479
Mo'minov Sh. Madaminova S.	Rahbar nutqida hozirjavoblik	483
Nazarova S. Xojiyeva M.	So'z birikmalarida sintaktik va nominativ xususiyatlar uyg'unlashuvi	486
Qobilova A.	Perifrastik nominatsiyaning xususiyatlari.	490
Raximova R.	O'zbek tili tarixiga bir nazar	493
Salixova N.	O'zbek tilida undov so'zlarning o'рни	498
Qodirova Z.	Qisqa matnlarning lingvistik xususiyatlari	501
Sobirova D. Ziyoyeva M.	O'zbek muloqotida pleonazm	504
Sobirova D.	Publitsistik matnlarda so'z birikmasi-sarlavhalar	506
Toirova G.	Milliy korpus fragmenti interfeysini	509

ЎЗБЕК ТИЛИДА УНДОВ СЎЗЛАРНИНГ ЎРНИ

Н.Н.Салихова

БухДУ ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ. Маълумки, ундов сўзлар кўпгина тадқиқот ишларининг объекти бўлган бўлса-да, унинг нутқий хусусиятлари ҳали тадқиқоталабдир. Ундов сўзларнинг такрор қўлланиши ва матнда бир неча ундов сўзнинг биргаликда қўлланиши сўзларнинг турли маъно қирраларини очиш учун хизмат қилади. Мазкур мақолада шу хусусда мулоҳаза юритилади. Ундовларнинг қайси сўзлар билан қўлланилиши ҳам фикрнинг таъсирчанлигини оширишда, ҳам қайси миллатга мансублигини очиб беришда катта аҳамиятга эгаллиги мисоллар орқали изоҳланган.

Маълумки, XX-XXI аср лингвистикаси тадқиқотлар марказига инсон омилини қўйди. Бу соҳада жаҳон тилшунослигида Н.Д. Арутюнова, Ю.Д. Апресян, Г.А. Золотова, Ю.Н. Караулов, Г.В. Колшанский, Е.С. Кубрякова, В.И.Карасиклар томонидан салмоқли ишлар амалга оширилди[1,2]. Дарҳақиқат, тилни ўз ҳолича ундан ташқарида, унинг яратувчиси – инсонга аҳамият қаратмасдан билиш мумкин эмас. Инсон мулоқот қилиш учун тил яратди. Гапирадиган, ҳис қиладиган, тафаккур қиладиган инсон – энг асосийси ҳаракатдаги шахс дунё ва тил бирлигида бўлади. Инсоннинг дунё ҳақидаги тушунчаси, бошқа одамларга бўлган муносабати ўзи танлаган лисоний ва нутқий бирликларда ифодаланган бўлади.

Ўзбек тили грамматикасининг асосий объекти саналган ундов сўзлар кўпгина тадқиқот ишларининг объекти бўлган бўлса-да, унинг нутқий мулоқотдаги хусусиятлари ҳали тадқиқоталабдир[3,4,5]. Ундов сўзларнинг такрор қўлланиши ва матнда бир неча ундов сўзнинг биргаликда қўлланиши сўзларнинг турли маъно қирраларини очиш учун хизмат қилади. Бундан ташқари гапдаги ифодавийлик, таъсирчанликни оширади. Ундов деб аввало кишининг ҳис-ҳаяжонини бевосита ифодалайдиган товуш бирликларига айтилади: *ох, эҳ, уҳ, уф, э, бе, вой, а, о, ие, ҳе, ҳаҳ, эҳ-ҳа, ўҳ-ҳў, войдод* каби. Ундов билан қандай ҳис-ҳаяжон ифодаланаётгани кўпинча аниқ бўлмайди; ундовдан кейин (баъзан олдин) келадиган жумланинг мазмуни ундов қанақа ҳис-ҳаяжонни ифодалашини, қандай оҳангда талаффуз

қилинишини кўрсатиб туради. Баъзи ундовлар аниқ бир ҳис-ҳаяжонни ифодалашга хосланган бўлади. Масалан, *бе* ундови рози бўлмаслик, қўшилмаслик каби ҳис-ҳаяжонни, *ия* ундови ажабланиш, хайратланиш каби ҳисларни ифодалашда нутқ жараёнида қўлланилади. Хуллас, ундов сўзларнинг турли маънолари нутқ шароитида, контекстда (қуршовда) равшанлашади. Нутқий мулоқотда ҳаракатни бажаришга чақирувчи ундовлар(чу, тсс (отга), хих (эшакка), ту-ту-ту (товуққа) ҳамда ҳаракатни бажармасликка чақирувчи ундовлар(дирр (отга), иш (эшакка), пўш (хўкизга), кишт (паррандага); ундовларнинг алоҳида гуруҳи деб олинган кишилар орасидаги муомала-мурожаат бирликлари(ассалому алайкум-ваалайкум ассалом, хайр, қутлуғ бўлсин - қуллуқ; раҳмат – арзимаиди, офарин) ҳам тез-тез ишлатилади.

Тилимизнинг мислсиз имкониятлари донишманд халқимизнинг ҳис-туйғулари, эмоциялари, табассуми, чеҳраларида акс этиб турган мимикалари ва албатта, ундов сўзларни қўллаш билан сайқалланади ва фикрларнинг англаниши яна ҳам тиниқлашади. Айниқса, сўзлашув жараёнини ундовларсиз тасаввур қилиш назаримизда худди муסיқасиз қўшиқ куйлагандек гап. Гап таркибида ундов сўзлар кўпинча қарғиш сўзлар ҳамда ижобий муносабат ифодаловчи бирликлар билан қўлланилиб, сўзловчининг кучли эмоциясини ифодалаб келади. Қуйида Ўткир Ҳошимовнинг „Дунёнинг ишлари“ асаридан келтирилган парчаларга диққатингизни қаратмоқчимиз:

- *Вой, тойчоқ ўғлимдан айланай ! („Тўй“ 40-б.);*
- *Вой, онанг ўргилсин, қўй йиглама, болам. („Тўй“ 43-б.);*
- *Вой , гапингиз қурмасин, овсин, она сутиям сотиладимми . („Тўй“ 45-б.);*
- *Вой, уйингга бугдой тўлгурлар, вой кўпайгурлар, кела қолинглар,- дейди овози товланиб. („Эрмон буванинг тилаги“ 70-б.);*
- *Баракалла, тасаддуқ!- дейди Эрмон бува жилмайиб. („ Эрмон буванинг тилаги“ 75-б.);*
- *Вой... Вой, бечора! - Ойимнинг ранги қув ўчганча шундай инграб юбордики, қўрқиб кетган укам бир зум олазарак бўлиб турди-да, чириллаб йиглай бошлади. („Эрмон буванинг тилаги“ 81-б.);*
- *Вой, онам-а! Рўшнолик кўрмаган онам-а! („ Эрмон буванинг тилаги“ 82-б.);*

DAVLAT TILI – IJTIMOIIY TARAQQIYOT VA MILLIY YUKSALISH MEZONI

- Вой, тилёглама бўлмай тиллари кесилсин. („Менинг ача холам“ 85-б.);

- Вой, тилингиздан ўргилай, овсинжон! („Менинг ача холам“ 94-б.);

- Вой, овсинжон, вой гапингиз қурсин!-деди ойим овози титраб. („Олтин балдоқ“ 167-б.);

- Вой гиргиттонлар, вой ўзим гиргиттонлар!- деганча каловланиб ўрnidан турди. („Ой қуёшдан нур олади“ 210-б.);

- Вой, гапингиз қурмасин! – ойим унинг елкасига қоқди. („Пистачи“ 227-б.);

Матнларда қўлланган *вой* ундов сўз ўзидан кейин қўлланган бирликлар билан қўлланиб, турли ҳис-ҳаяжонни ифодалаб, ўзига хос қурилмани ҳосил этмоқда. Жумладан, юқоридаги синтактик қурилмаларда эркалаш, овутиш-юпатиш, ажабланиш, қарғиш(ижобий маънода), куюниш, қарғиш(салбий маънода), ачиниш каби маънолар реаллашмоқда. Мазкур нутқий штампланган бирликлар болажон ўзбек халқининг ҳисларни ифодалашда ўзига хос жумлалар тузиш имкониятлари мавжудлигини билдиради. Келтирилган мисолларда ундовлар бошқа миллат тилида учрамайдиган бирикмалар билан қўлланилар экан, ўзбекона характерни очиб бериш, момоларимизнинг фарзандларига бўлган меҳр-муҳаббатлари чексизлигини ифодалашга хизмат қилган.

Фойдаланилган адабиётлар

1.Артюнова Н. Д.Введение//Логический анализ языка. Ментальные действия. –М.: Наука, 1993. –176 с.

2. Карасик В. И. Культурные доминанты в языке//Языковая личность: Культурные концепты: сборник научных трудов. –Волгоград – Архангельск: Перемена, 1996. –С. 3-16.